

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ВЧИТЕЛЯ У ГАЛУЗІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті висвітлено актуальну проблему інформаційної безпеки особистості, ролі психологічної культури суб'єктів навчального процесу в контексті формування та розвитку інформаційного суспільства. Робота має на меті розкриття гранично загальних питань дослідження психологічного контенту у психолого-професійній діяльності вчителя, яка реалізується вирішенням завдання обґрунтування та пошуку шляхів поліпшення розкриття гуманістичного потенціалу психологічної науки в освітній сфері, зокрема, щодо формування у суб'єктів навчально-виховного процесу психологічної культури як пропедевтики негативних агресивних інформаційних впливів на психологічне здоров'я людини. Головною метою є пошук шляхів вирішення виявлених проблем щодо формування у всіх суб'єктів освітнього процесу компетентності в галузі інформаційної безпеки, захисту інформації та створення безпечного освітнього простору; висвітлення напрямків інформаційної діяльності педагога і складових загроз інформаційній безпеці суб'єктів освітнього процесу. Розглянуто методологічне підґрунтя для аналізу проблем психологічної культури, формування основних понять. Охарактеризовано та здійснено аналіз основних понять: інформаційна війна, інтернет-залежності, інформатизація освіти, психологічна культура, безпечне освітнє середовище. У подальших дослідженнях наступний крок у висвітленні проблем формування психологічної культури лежить у площині інформаційної безпеки, теоретичного і практичного вирішення комплексу питань, серед яких найбільшу актуальність набуває визначення і створення безпечного інформаційного середовища; деталізація змісту інформаційної педагогічної діяльності вчителя в умовах сучасного інформаційного суспільства щодо підвищення рівня знань педагога про психологічні механізми форм і методів інформаційного впливу та інформаційного подавлення; формування у педагога здатності орієнтуватися в потоках різноманітної інформації, виявляти приховані можливі загрози, які пов'язані з відбором, оцінкою і захистом інформації, забороненої для поширення серед дітей; оволодіння знаннями і методами захисту від кримінальної та терористичної інформації у різноманітному інформаційному потоці, оволодіння прийомами забезпечення інформаційної безпеки освітнього закладу і окремого індивіда.

Ключові слова: психологічна безпека, інформаційна війна, інтернет-залежності, інформатизація освіти, психологічна культура.

Abstract. This article includes the actual problem of informational security of the individual, the roles of psychological culture of individuals of the learning process in the context of the formation and development of the informational society. The aim of the work is to disclosure of extremely common issues of psychological research on the content of the psychological and professional work of teachers, which is implemented solution to the problem study and find ways to improve disclosure of potential humanistic psychology in education, in particular the formation of the individuals of the learning process of psychological culture as propedeutics of negative aggressive information effects on mental health. The main goal is to find solutions to problems identified regarding the formation of all individuals of the learning process competence in the field of informational security, data protection and a secure educational environment; highlight areas of teacher information and components of informational security threats subjects of the educational process. The methodological framework for the analysis of problems of psychological culture, forming the basic concepts are considered in this article. Such main concepts as: information war, internet addiction, informatization of education, psychological culture, a safe educational environment are characterized and analyzed. In further studies, the next step in highlighting the problems of formation of psychological culture lies in the informational security, theoretical and practical solution of issues, among which the greatest urgency and determination becomes a secure informational environment; Information detailing the content of the educational activities of a teacher in today's informational society to improve teacher knowledge of psychological mechanisms forms and methods of informational influence and informational suppression; forming a teacher's ability to navigate the flow of information, identify the hidden potential threats related to the selection, evaluation and protection of information prohibited for distribution to children; mastery of knowledge and methods of protection from criminal and terrorist information in various information flow, mastering the techniques of informational security educational institution and the individual.

Keywords: psychological security, information war, internet addiction, informatization of education, psychological culture.

Постановка проблеми. В останній чверті ХХ століття людство вступило в нову стадію – стадію побудови інформаційного суспільства, яке приховало у собі велику небезпеку для людства: доступність глобальних інформаційних мереж, з розміщеними загрозами для дітей, - витоки яких обумовлені проблемами сучасного суспільства [4]. Розвиток інформаційних технологій має переважно характер науково-технічний, за яким дуже часто губляться поняття моралі й честі, соціальної відповідальності, психологічної ідентичності; за яким приховано порушення соціально-психологічного балансу естетичного – неестетичного, містяться потенційні загрози – недостовірність інформації, ігрова залежність, цифрова деменція, націоналізм, тероризм, інформація про суїциди, сцени насильства, сайти сексуального характеру та ін. [19, 20].

Актуальність. Тому, залишатися поза увагою українських науковців та освітян зазначена проблема не могла, оскільки, на сьогодні, інформаційна небезпека, інформаційна війна, інтернет-залежність серед дорослих і дітей в Україні актуальні. Вирішення цих проблем залежить, зокрема, від розуміння педагогами глибинних психологічних механізмів впливу на свідомість людини та володіння ними психотехнологіями захисту. Однак, складається враження, що у процесі стрімкого і безоглядного реформування, модернізації та інновації професійної сфери, освітяни не розгледіли у інформаційній мережі «потенційної загрози» не лише для дітей та молоді, але й для держави у цілому (коли у ній окреслилась концентрація та монополізація ЗМІ [13, 57-59]); проблеми «агресивних інформаційних впливів на психологічне здоров'я і розвиток дитини внаслідок активізації інтернет-буму з 1990-х рр., а в Україні він досяг піку в 2007-2011 рр. «...» Особливо шкідливою «...» є нове явище *цифрової деменції*, коли внаслідок зловживання медіа у дітей виникають психічні розлади, затримується й викривлюється процес інтелектуального розвитку» [12, 152]. Підґрунтям цього, на нашу думку, є поглиблення суперечностей між цілями освіти та реальною культурно-освітньою ситуацією в

суспільстві: морально-духовне зuboжіння нації в цілому. За таких умов, на сучасному етапі розвитку українського суспільства, формування нації без формування та розвитку загальнолюдської культури особистості, у цілому, та психологічної культури, зокрема, неможливо.

Формулювання мети статті (постановка **завдання**). Виходячи з вище вказаного, *метою нашого дослідження* є гранично загальні питання дослідження психологічного контенту у психолого-професійній діяльності вчителя, яка реалізується вирішенням *завдання обґрунтування та пошуку* можливостей поліпшення розкриття гуманістичного потенціалу психологічної науки в освітній сфері, зокрема, щодо формування у суб'єктів навчально-виховного процесу психологічної культури як пропедевтики негативних агресивних інформаційних впливів на психологічне здоров'я дитини. Головною метою є пошук шляхів вирішення виявлених проблем щодо формування у всіх суб'єктів освітнього процесу компетентності в галузі інформаційної безпеки, захисту інформації та створення безпечного освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, за дослідженнями науковців, з перших кроків незалежної України, функціонування російської моделі медіа-холдингів призвело до політичної нестабільності внаслідок постійних «інформаційних війн» [13, 57-59]; склалася монополія на інформацію, знання [13, 57-59]; масова комунікація (за П. Лазарсфельдом, Р. Мертоном) провокує соціальної дії і масові смаки [11, 154]; глобальні мережі селективно підключають, або відключають індивідів, групи, райони і навіть країни відповідно до їхньої значущості у досягненні власних цілей (за М. Кастельс) та ін. [9, 27]. Відтак, вік інформації надав можливість використовувати її з різною метою, зокрема, і військовою. Так, психологічна інформація у військовому конфлікті спрямовані на формування *інформаційного середовища*, яке призводить до вигідного для комунікатора типу поведінки об'єкта впливу [13,108-109]. Шляхом *модифікації* психологічної інформації змінюються відомості про світ реальності в інтересах суб'єкта впливу з метою

маскування, обману, спотворення пріоритетів [15, 488-489]. Модифікуються і потоки інформації з метою: створення атмосфери бездуховності, аморальності, негативного відношення до культурної спадщини об'єкта впливу; маніпулювання суспільною свідомістю, створення політичної напруги і хаосу; дезінформації населення та ін. [8, 83; 15, 488-489]. Як наслідок – об'єкт впливу не здатний вийти на не модифіковані варіанти інформаційних потоків; досягається значна перевага у інформаційній сфері; виникає загроза національній безпеці України та чиниться прямиий вплив на психічний розвиток підростаючого покоління.

Педагогічна та психологічна науки намагаються сьогодні знайти шляхи забезпечення «інформаційної безпеки» особистості, що розуміється як стан захищеності національних інтересів у інформаційній сфері; визначається сукупністю збалансованих інтересів особистості, суспільства, держави. Для психолого-педагогічної діяльності у центрі уваги постають «життєво важливі інтереси особистості» - забезпечення прав громадянина на захист свого здоров'я від *неусвідомлюваної* шкідливої інформації. Цьому сприяє психологічна культура.

У межах наукових напрямків дослідження формування та розвитку психологічної культури особистості вченими вирішуються проблеми: самопізнання (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фром, К. Юнг); розуміння психологічної культури як важливого елементу розвитку особистості (Б. Ананьєв, Г. Балл, І. Бех, В. Біблер, Л. Виготський, В. Войтко, І. Зязюн, Я. Коломенський), як частина загальної культури (К.Абульханова-Славська, І.Дубровіна, О.Мотков); як психологічний феномен (Л.Колмогорова, В.Семикін); як особистісне утворення (М.Бахтін, М.Мамардашвілі). Вивчаються окремі складові психологічної культури, зокрема, компетентність: комунікативна (Т. Гордон, Ю. Ємельянов, Д.Уайменн, Г.Джайлс), психологічна (Л.Колмогорова, О.Холодкова), соціальна (В. Куніцина, Р. Хінтч, Р. Ульріх, К.Рубін, Л.Роуз-Крэнор), соціально-психологічна (А.Сухов), інтелектуальна

(М. Холодна); як психосоціальна якість (Е. Еріксон), як ціннісно-сміслові утворення (О. Асмолов, М. Коган, В. Франкл); психологічна компетентності викладача (Ю. Варданын, О. Гура, А. Деркач, В. Зазикін, Н. Лісова, І. Міщенко, О. Полуніна, С. Brumfit, F. Kleppel, S. Savignon) та основні теоретичні підходи, щодо механізмів та форм її розвитку (О. Гура, Б. Дьяченко, Е. Зеєр, Н. Кузьміна, А. Маркова, В. Панчук, І. Яремчук); у контексті суб'єктивного переживання людини (Л. Дьоміна, І. Ральникова); вікові особливості освоєння психологічної культури в умовах стихійного становлення і спеціально організованої педагогічної діяльності (Л. Колмогорова, Д. Каширський, І. Стельченко).

Виклад основного матеріалу. Зазначені наукові розробки є вагомим внеском у дослідження проблеми формування психологічної культури вчителя в умовах інформаційного суспільства. Однак, подальша перспективна освіта вчителя має бути спроектована у професійно обумовлену культурно-психологічну діяльність та посилена особистісно-детермінованим усвідомленням ролі та місця психологічної культури у створенні безпечного освітнього середовища. Тому, займаючись дослідженням феномену психологічної культури у загально психологічному плані, правомірно ставити питання, щодо розгляду її ролі в інформаційній, психологічній безпеці особистості, створенні безпечного середовища, діяльності вчителя.

Під *інформаційною безпекою* учнів будемо розуміти стан, умови їх життєдіяльності при яких відсутні (мінімізовані) загрози нанесення шкоди особистому інформаційному простору та здоров'ю. Доступність інформації, її вплив на учнів, зросли настільки, що правомірним стає говорити про інформаційну соціалізацію особистості, а сама інформація перетворюється в один із потужних чинників соціалізації (жертвами якої вони стають, оскільки відсутні сталий світогляд, чіткі життєві позиції, а також не здатність піддавати її власному аналізу, до самозахисту в інформаційному просторі; залежність «кінцевого результату» впливу інформації від їх індивідуально-типологічних

особливостей, ціннісно-сислової структури особистості, тощо). За таких умов розвиток психологічної культури учнів має забезпечувати надходження вітальної інформації до їх свідомості; пошук, переробку та критичне оцінювання інформації; їх конкурентну здатність та своєрідний імунітет до інформаційного негативу.

У зв'язку з цим модифікуються вимоги до професійної підготовки педагога, від якого тепер потрібно при навчанні учня домагатися розуміння останнім можливих наслідків маніпулювання його поведінкою і свідомістю за допомогою інформації, яку поширюють ЗМІ, Інтернет та ін.. Тому підвищення рівня *психологічної безпеки та психологічної культури* в освітньому середовищі повинно виступати превентивним заходом, що сприяє підвищенню рівня компетентності в галузі інформаційної безпеки та захисту інформації. Так, за результатами анкетування вчителів, нами встановлено, що понад 70% респондентів не в повній мірі враховують проблеми і реалії сучасного інформаційного суспільства, проте, більшість із них (82%) потребують на додаткові знання, навички, щодо запобігання загроз. Для педагогів, які використовують засоби інформаційних та комунікативних технологій у педагогічній діяльності в даний час, методологічні підходи навчання основам інформаційної безпеки і захисту інформації, тільки складаються. Це утруднює комплексне рішення задач забезпечення інформації безпеки, які передбачають наявність певного набору компетенцій від кожного користувача засобів інформаційних та комунікативних технологій. Таким чином, процес формування компетенцій вчителів в області інформаційної безпеки у навчальному процесі повинен носити комплексний характер і враховувати як існуючі стандарти освіти, вимоги реалій сучасного інформаційного суспільства так і усі суттєві загрози і можливі негативні наслідки інформатизації. Методологічна основа навчання вчителів по забезпеченню інформаційної безпеки особистості має базуватися на введенні не лише поняття, типології і

класифікації можливих загроз безпеки інформації, але й на введенні поняття психологічна безпека.

Психологічна безпека як захист від впливу на свідомість з боку інших людей та інформаційних потоків може бути забезпечена двома магістральними стратегіями: забезпеченням оптимального співвідношення залежності – незалежності від інших людей шляхом тренування здорової автономії; забезпеченням керованості своїх стереотипних реакцій у важливих і нестандартних ситуаціях. Вкрай актуальним стає питання про психологічну безпеку або культуру психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища, а цілі культури безпеки організації набувають психологічного сенсу як умови і можливості, що містяться в освітньому середовищі школи, яка розглядається в якості найважливішого соціального інституту. У літературі ряд авторів виділяють різні варіанти класифікації загроз інформаційній безпеці [1, 3-6, 8, 13, 15]. Аналіз наведених підходів до класифікації дозволяє зробити висновки, що у даний час не існує науково обґрунтованої загально визнаної класифікації загроз інформаційній безпеці і їх джерел. Водночас, поняття загроза є одним з ключових понять у сфері забезпечення інформаційної безпеки. На основі виділених напрямків інформаційної навчальної діяльності пропонується класифікувати загрози інформаційної безпеки особистості учня у такий спосіб: загрози конфіденційності особистої інформації; доступ та отримання інформації, забороненої для поширення серед дітей; залежність від мережевих, комп'ютерних ігор; криміналізація інформаційного простору; ненавмисні, випадкові загрози; шкідливе програмне забезпечення; несанкціоновані Інтернет покупки; кібербулінг, тролінг, сексуальні домагання, шпигунство; несанкціоноване використання не ліцензованого програмного забезпечення; хакерські атаки, спам. Проведений аналіз загроз і існуючої практики професійної підготовки вчителів показав, що процес забезпечення інформаційної безпеки особистості учня є невирішеною, вельми актуальною, багатоаспектною і міждисциплінарною проблемою, рішення якої бачиться у

формуванні концептуального підходу, який носить комплексний характер. Розробка концептуального підходу до вирішення вищезазначеної проблеми, модель інформаційної безпеки особистості, класифікація загроз при виконанні інформаційно-навчальної діяльності створюють передумови для введення поняття «компетентність педагога в галузі інформаційної безпеки», яке представляється у нерозривній єдності системи із психологічними і професійними компетенціями.

Під компетентністю в галузі інформаційної безпеки педагогів будемо розуміти інтегровану характеристику якостей особистості, які дозволяють здійснювати психолого-педагогічну діяльність і включає саморозвиток у галузі інформаційної безпеки; наявність теоретичних знань основ інформаційної безпеки, практичних умінь, навичок успішного захисту інформації і протистояння загрозам інформаційної безпеки.

Система підготовки у галузі інформаційної безпеки і захисту інформації повинна бути детермінована на всіх рівнях професійній освіті і мати науково обґрунтовану розроблену методичну систему формування компетентності у галузі інформаційної безпеки учня, яка б будувалася як на загально-дидактичних принципах, так і на принципах компетентнісного підходу. У якості сукупності заходів забезпечення формування компетентності необхідно виділити наступні дидактичні умови: введення проблематики інформаційної безпеки в різні дисципліни професійної підготовки педагога; створення механізму для оцінювання рівня сформованості даної компетентності.

Висновки. Отже, з вище викладеного, можна зробити висновок, що недостатньо лише конструктивно екстраполювати викладені вище ідеї на систему відносин «людина-МЕДІА», а необхідно доповнити аспектом запобігання загрози психологічному здоров'ю та психологічному травматизму, а саму проблему «розширити» за рахунок вивчення психологічних закономірностей діяльності людини в умовах не тільки фізичної, а й психологічної небезпеки. **Перспективи** подальших розвідок у цьому напрямі.

У подальшому нами вбачається деталізація змісту інформаційної педагогічної діяльності вчителя в умовах сучасного інформаційного суспільства, щодо вдосконалення знань педагога про форми і методи інформаційного впливу та інформаційного подавлення; формування здатності орієнтуватися в потоках різноманітної інформації, виявляти можливі загрози, які пов'язані з відбором, оцінки і захистом інформації, забороненої для поширення серед дітей; оволодіння знаннями і методами захисту від кримінальної та терористичної інформації у різноманітному інформаційному потоці, оволодіння прийомами забезпечення інформаційної безпеки освітнього закладу і окремого індивіда.

Література

1. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании: Монография. СПб., 2002.
2. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М., 1991.
3. Богатырёва Ю.И. К вопросу о компетентности в области информационной безопасности будущих педагогов / Ю.И. Богатырёва // Информационная среда образования и науки. – 2012. № 11.
4. Богатырёва Ю.И., Привалов А.Н. Компетентность педагога в области информационной безопасности: проблемы и пути решения / Богатырёва Ю.И // Информационная среда образования и науки. –2012. № 11.– С. 96-105.
5. Девянин П.Н. Теоретические основы компьютерной безопасности // П.Н. Девянин, О.О. Михайловский, Д.И. Правиков, А.Ю. Щербаков.– М.: «Радио и связь». – 2000. -125 с.
6. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. СПб., 2004.
7. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. - К., 1999.
8. Информационно-психологическая и психотронная война: Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. - Мн.: Харвест, 2003. - 432 с.
9. Кастельс Мануель. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. - М, 2000.
10. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия // Психология воздействия: (проблемы теории и практики). – М., 1989.
11. Лазарфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие // М.М. Макаров. Массовая коммуникация в современном мире. - М., 2000.
12. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; [ред. кол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. — Київ: Педагогічна думка, 2016. — 448 с. — Бібліогр.: с. 21. — (До 25-річчя незалежності України).
13. Психологічні аспекти національної безпеки: Тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. - 264 р.
14. Семикин В.В. Психологическая культура в образовании человека: Монография. СПб., 2002.

15. Почепцов Г.Г. Психологические войны. - М.: «Рефл-бук», К.: „Ваклер“, 2000. – 528с.
16. Різун В.В. Загальна характеристика масово-інформаційної діяльності. -К., 2000.
17. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты) / И.В. Роберт. – 3-е изд. – М.: ИИО РАО, 2010. - 356 с.
18. Черненилов И.В. Психологическое воздействие: парадигмальные координаты и практика // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2009. №1(36). – С. 11-13.
19. https://uk.wikipedia.org/wiki/Second_Life *data: 10.06.2017*
20. <http://svit24.net/zdorovie/73560-psyhiatry-stryvozheni-poshyrenistju-novogo-psyhichnogo-rozladu-chez-smartfony> *data: 10.06.2017*

References

1. Baeva Y. A. *Psikhologicheskaya bezopasnost' v obrazovanii* [Psychological safety in education]: Monografiya. SPb., 2002.
2. Bybler V.S. *Ot naukoucheniya – k lohyke kul'tury: Dva fylosofskykh vvedeniya v dvadtsat' pervyy vek* [From the science of learning to the logic of culture: Two philosophical introductions to the twenty-first century].– Moscow., 1991.
3. Bohatyriova Y.I. *K voprosu o kompetentnosti v oblasti ynformatsyonnoy bezopasnosti budushchikh pedahohov* [On the issue of competence in the field of information security of future teachers] / I.Y. Bohatyriova // *Informatsyonnaya sreda obrazovaniya y nauky*. 2012. – No 11.
4. Bohatyriova Y.I., Pryvalov A.N. *Kompetentnost' pedahoha v oblasti ynformatsyonnoy bezopasnosti: problemy y puty resheniya* [Competence of the teacher in the field of information security: problems and solutions] / Bohatyriova I.Y // *Ynformatsyonnaya sreda obrazovaniya y nauky*. –2012. – No 11. –P. 96-105.
5. Devyanyn P.N. *Teoreticheskiye osnovy komp'yuternoy bezopasnosti* [Theoretical foundations of computer security] // P.N. Devyanyn, O.O. Mykhaylovskyy, D.Y. Pravykov, A.YU. Shcherbakov.– Moscow: «Radyo y svyaz'». – 2000. -125 p.
6. Dotsenko E.L. *Psikhohyya manypulyatsyy: fenomeny, mekhanizmy y zashchyta* [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. SPb, 2004.
7. Zernets'ka O.V. *Hlobal'nyy rozvytok system masovoyi komunikatsiyi i mizhnarodni vidnosyn*[Global expansion of the systems of masovoy communications and international communication].–Kiev, 1999.
8. *Ynformatsyonno-psykhologicheskaya y psykhotronnaya voyna: Khrestomatiya* [Information-psychological and psychotronic war: Reader] / Pod obshch. red. A.E. Tarasa. - Mn.: Kharvest, 2003. - 432 p.
9. *Kastel's Manuel'. Ynformatsyonnaya epokha: ekonomika, obshchestvo y kul'tura* [Information era: economy, society and culture] / Per. s anh. pod nauch. red. O.Y. Shkaratana. - Moscow, 2000.
10. Kovalev H.A. *O systeme psikhologicheskoho vozdeystviya* [About the system of psychological influence] / G.Kovalev // *Psikhohyya vozdeystviya: (problemy teoryy y praktyky)*. – Moscow, 1989.
11. Lazarsfel'd P., Merton R. *Massovaya kommunykatsyya, massovye vkusy y orhanyzovannoe sotsyal'noe deystviye* [Massovaya Kommunikatsii, Mass vkusy and orhanyzovannoe sotsyalnoe action] // M.M. Makarov. *Massovaya kommunykatsyya v sovremennom myre*. Moscow, 2000.
12. *Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National report on the status and prospects of education in Ukraine] / Nats. akad. ped. nauk Ukrainy; [red. kol.: V. H. Kremen' (holova), V. I. Luhovyy (zast. holovy), A. M. Hurzhiy (zast. holovy), O. YA. Savchenko (zast. holovy)]; za zah. red. V. H. Kremenya. — Kyiv: Pedahohichna dumka, 2016. — 448 p. — Bibliohr.: s. 21. — (Do 25-richchya nezalezhnosti Ukrainy).

13. Psykholohichni aspekty natsional'noyi bezpeky: Tezy Druhoyi Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi [Psychological Aspect of National Bazaars: Theses of Other International Scientific and Practical Conference]. - L'viv: L'vivs'kyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav, 2008. - 264 p.
14. Semykin V.V. Psihologicheskaya kultura v obrazovanii chelovtka [Psychological culture in human education]: Monografiya. SPb., 2002.
15. Pocheptsov H.H. Psykholohycheskye voyny [Psychological War]. – Moscow: «Refl-buk», K.: „Vakler“, 2000. - 528 p.
16. Rizun V.V. Zahal'na kharakterystyka masovo-informatsiynoyi diyal'nosti [The characteristic of the masovo-informatsiynoyi diyal'nosti]. – Kyiv, 2000.
17. Robert I.V. Teoriya i metodika informatizatsii obrazovaniya (psikhologo-pedagogicheskiy i tekhnologicheskiy aspekty) [Theory and Methods of Informatization of Education (psychological, pedagogical and technological aspects)] / I.V. Robert. – 3-ye uzd. – Moscow: IO RAO, 2010. -356 p.
18. Chernenilov I.V. Psikhologicheskoye vozdeystviye: paradigmal'nyye koordinaty i praktika [Psychological Impact: Paradigmatic Coordinates and Practice] // Psikhopedagogika v pravookhranitel'nykh organakh. 2009. – No 1(36). – P. 11-13.
19. https://uk.wikipedia.org/wiki/Second_Life *data: 10.06.2017*
20. <http://svit24.net/zdorovie/73560-psyhiatry-stryvozheni-poshyrenistju-novogo-psyhichnogo-rozladu-cherez-smartfony> *data: 10.06.2017*